

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д.13.20.623 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК15:371.128.1:378.180.6

ЧОЛПОНКУЛОВА НАЗГУЛЬ ТУРДУКАЛЫЕВНА

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗСТАНДА СТУДЕНТТЕРДИН БААЛУУЛУК
БАГЫТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК
НЕГИЗДЕРИ**

19.00.07–педагогикалык психология
19.00.05 – социалдык психология

Психология илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөнүн

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин психология кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: **Шакеева Чинара Асановна**
психология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз-Орусиялык Билим Берүү Академиясынын
ректору

Расмий оппоненттер: **Бердибаева Света Кыдырбековна**
психология илимдеринин доктору,
аль-Фараби атындагы Казак улуттук
университетинин жалпы жана колдонмо психология
кафедрасынын профессору
Мурзаев Маматали Султанович
психология илимдеринин кандидаты,
Кыргыз-Түрк Манас Университетинин педагогика
бөлүмүнүн доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин
психология кафедрасы
дареги: 713000, Ош ш., А. Масалиева, 90а көч.

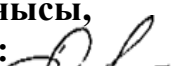
Диссертациялык ишти коргоо 2021-жылдын 24-сентябрында саат 15.30 да И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д.13.20.623 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720023, Бишкек ш., 10- кичи району, Т.Саманчин көчөсү, 10 а.

Диссертациянын коргоосунун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/d13-tw1-1v3-x7g>

Диссертациялык иш менен диссертациялык кеңеши бар мекемелердин китепканаларынан И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51), Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547), Кыргыз билим берүү академиясынын (Бишкек ш., Эркиндик гүлбакчасы, 25) илимий китепканаларынан жана <http://arabaev.kg/do.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2021- жылдын 15 июлунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент: **Д.К. Омурбаева**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Акыркы он жылда Кыргызстанда болуп өткөн социалдык-экономикалык жана социалдык-маданий чөйрөдөгү өзгөрүүлөр жаштардын баалуулук багыттарын калыптандыруу көйгөйүнө терең көңүл бурууга өбөлгө түзөт. Өлкөнүн келечеги жана коомубуздун маданий ахыбалыкөбүнчө жаштарды, айрыкча студенттерди, мүнөздөөчү баалуулуктар пайдубалы менен байланыштуу болот, анткени жаштар мамлекеттин стратегиялык ресурсу жана коомдун руханий жана интеллектуалдык потенциалы болуп саналат.

Ушуга байланыштуу студент жаштардын баалуулук багыттарын изилдөөнүн актуалдуулугу айдан ачык болуп, мамлекеттин өнүгүшүнүн жаңы баштапкы мүмкүнчүлүктөрүн болжолдоо зарылдыгынан келип чыгат. Бирок, тилекке каршы, жогорку кесиптик билим алуу процессинде студент жаштардын баалуулук багыттарын калыптандырууну психологиялык-педагогикалык гана эмес, ошондой эле социалдык-психологиялык факторлорду эске алуу менен түшүнүүгө багытталган эмгектер дагы деле болсо жетиштүү эмес.

Инсандыктын тиреги болгон баалуулуктар жана баалуулук багыттары чет элдик жана орус авторлорунун (У.Билский, А.Маслоу, В.Момов, М. Рокич, Ш.Шварц, Э.Шпрангер, В.Франкл, Э.Фромм, М.И.Бобнева, С.С.Бубнова, Ю.А.Шерковин ж.б.) изилдөөлөрүндө кеңири чагылдырылган.

Жалпы психологиялык мамиленин алкагында инсанды өнүктүрүүнүн баалуулук аспектилерин Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский тарабынан изилденген. Инсандын баалуулук чөйрөсү тууралуу маселени иштеп чыгууга А.Г.Асмолов (1984), Д.А.Леонтьев (1992; 1996), Б.И.Додонов (1978), Е.С.Волков (1983), Н.А.Журавлева (2002), В.Ф.Сержантов (1990), В.Б.Ольшанский, В.П.Тугаринов (1968), Г.Л.Турчинский (1983) ж.б. чоң салым кошкон.

Кыргыз психология илиминде инсандын баалуулук багыттарын ар кандай курак мезгилдерде, социалдык-экономикалык жана саясий контекстте изилдөөнү: Ч.А.Шакеева (1998), Т.А.Конурбаев (1999), А.Б.Алдашева (2002), А.Х. Бугазов (2004), А.А.Белецкая (2012) жүргүзүшкөн. Бирок, студенттердин баалуулук багыттары жетишээрлик деңгээлде изилденбеген проблема катары кала берүүдө. Е.В.Плоских, Л.С.Крыжанова (2002), В.П.Иванова (2010, 2011, 2014), Е.В.Сорочайкина (2004), Н.А.Ахметованын Н.Леоненко менен биргеликте (2014), Н.А.Багдасарова (2014) эмгектеринде бул көйгөйдү козгоп кетүү гана аракетин жасалган.

Изилдөөнүн объектиси: инсандын баалуулук чөйрөсү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын өнүгүүсү жана калыптануусу.

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана ошондой эле алардын калыптануусуна таасирин тийгизген факторлорду аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. “Баалуулуктар” жана “баалуулук багыттары” түшүнүктөрүнө карата психология жана гуманитардык илимдердин ар кайсы жааттарындагы илимий-теориялык жана методологиялык мамилелерге салыштырмалуу анализ берүү.

2. Жаңы шарттарда Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын негизги түзүлүшүн жана динамикасын эксперимент жолу менен изилдөө.

3. Студенттердин баалуулук багыттарынын калыптануусунун аймактык өзгөчөлүктөрүн жана аларды аныктоочу социалдык-психологиялык факторлорду аныктоо.

4. Жогорку окуу жайда кесиптик билим алуу процессинде студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү таанып билүүсүн өнүктүрүүгө багытталган коррекция-өнүктүрүүчү психологиялык программасын иштеп чыгуу жана аны текшерүү.

Изилдөөнүн гипотезасы: баалуулук багыттары бүтүн жана системдүү түзүм болгондуктан, студенттерде бир катар айырмачылыктарга ээ болот да, алардын калыптанышы алардын психологиялык мүнөздөмөлөрүнөн, өзүн-өзү сыйлоо жана өзүнө-өзү мамиле кылуу мүнөздөмөлөрү менен, маани багыттары менен, социалдык жагдайлар жана аймактык мүнөздөмөлөр, ошондой эле окуу-кесиптик ишмердүүлүк менен байланыштуу.

Иштин теориялык жана усулдук негизи катары адамдын ишмердүүлүк, чыгармачылык маңыздары, аң-сезимдин маданиятка ылайыкталып уюштурулуштуруу жоболор, ж.о.э. детерминизм принциби (С.Л.Рубинштейн), аң-сезим менен ишмердүүлүктүн биримдик принциби (С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев), инсанга карай мамиле жасоо принциби (Б.Г.Ананьев), комплекстүүлүк жана системдүүлүк принциптерине (Б.Ф. Ломов, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов) тандалды.

Изилдөөнүн теоретикалык негизи катары М.Рокич, В.Франкл, М.И.Бобнева, Н.А.Журавлева, Д.А. Леонтьев, В.А. Ядов, Ч.А.Шакеева ж.б. баалуулук жана баалуулук багыттары жөнүндө концепциялары алынды.

Изилдөөнүн усулдары: илимий адабияттарды теориялык жактан талдоо, контент-анализ методу, сурамжылоо методу, психодиагностикалык метод. Методикалар катары төмөнкүлөр колдонулду: М.Рокичтин «Баалуулук багыттары» (А.Гоштаутас, М.А.Семенов, В.А.Ядовдордун адаптациясында), С.С.Бубнованын «Инсандын баалуулук багыттарынын реалдуу түзүлүшүн диагностикалоо», С.Р.Пантилеевдин «Өзүнө жасаган мамилени изилдөө методикасы», Д.А.Леонтьевдин «Турмуштук маани багыттары», Р.Кеттелдин «16 факторлуу инсандык сурамжылоосу», С.А.Будассинин «Инсандын өзүн-өзү баалоо методикасы». Изилдөөнүн статистикалык ыкмалары: Колмогоров-Смирновдун бөлүнүштүн нормалдуулугун аныктоочу параметрлүү эмес критерийи; Манн-Уитнинин U- критерийи; χ^2 -критерий методу; Ч.Спирмендин рангга жараша корреляция методу.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасын 18 жаштан 22 жашка чейинки республиканын ар кайсы амактарынын ЖОЖнын 1168 студенттер түзүштү (БатМУ, ЫМУ, ЖАМУ, КМУ, НМУ, ТалМУ, ОшМУ).

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негиздүүлүгү жана аныктыгы баштапкы илимий концепциялардын кеңири теориялык анализи менен, колдонулган ыкмалардын изилдөөнүн маселелерине туура келиши менен, эксперименталдык топтун репрезентативдүүлүгү менен (1168 адам), математикалык статистиканын заманбап методдорун туура колдонуу (SPSS 22.0) менен жана табылган фактылар менен байланыштардын мазмундуу анализи менен тастыкталды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: баалуулук багыттарды түшүнүүгө болгон теориялык мамилелер жалпыланып, анализге алынды. “Баалуулук” жана “баалуулук багыттары” аттуу түшүнүктөр жаңы илимий мамилелер негизинде такталды. Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын түзүлүшү жана ядросу аныкталды. Баалуулук багыттарын изилдөөдө алар коомдун социалдык жагдайы, аймактык өзгөчөлүктөр, социалдык-психологиялык жана психология-педагогикалык шарттарга жараша каралды. Окуу жана кесиптик ишмердүүлүк процессинде студенттердин баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө психологиялык жардам көрсөтүүнүн багыттары аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөнүн натыйжаларын эске алуу менен студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү таануусун өнүктүрүүнүн коррекция-өнүктүрүүчү психологиялык программасы түзүлүп жана аны төмөнкү жаатарда кеңири колдоно алуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат: психология-педагогикалык циклдагы сабактарды окутуу алкагында ЖОЖдун окутуучулары тарабынан, психологиялык колдоо программаларын иштеп чыгууда жана кураторлордун тарбия пландарын түзүүдө, жаштар менен иштөөчү адистерди (психологдор, социалдык кызматкерлер, социалдык педагогдор ж.б.) даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу жаатында. Ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана жыйынтыктары тиешелүү министрликтер менен ведомстволор тарабынан мамлекеттик жаштар саясатын иштеп чыгуу үчүн илимий базаны түзө алат.

Жыйынтыктардын практикага киргизүү: Студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү таануусун өнүктүрүүнүн биз тарабынан иштелип чыккан коррекция-өнүктүрүүчү психологиялык программа К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин бүтүрүүчүлөрдүн карьерасы жана жумушка орноштуруу Борборунун иш-чаралар планына киргизилген.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Баалуулук багыттар, бир жагынан, социалдык шарттар менен аныкталат, ал эми экинчи жагынан, алар инсандын багытын, дүйнөгө болгон көз карашын, жашоо позициясын, ишмердүүлүгүн, коом жана жеке адам катары өзүнө болгон мамилесинин векторун аныкташат.

2. Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттары бирдей ядрого ээ, бирок түштүк студенттердин баалуулуктар структурасы түндүк студенттерден салыштырмалуу айырмаланып турат. Түндүк студенттер өз максаттарына жетүү үчүн (инструменталдык баалуулуктар) адистик өзүн-өзү реализациялоо баалуулуктарына басым жасашат, ал эми түштүктүк студенттер өз ара мамиле түзүү баалуулуктарга көбүрөөк көңүл бурушат.

3. Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын калыптанышына төмөнкү инсандык сапаттар: “Мен” образы, рефлексия, өзүнө болгон мамилеси, өзүн-өзү баалоо, психоэмоционалдык мүнөздөмөлөр таасир тийгизет. Ошону менен бирге алардын калыптанышына психосоциалдык мүнөздөмөлөр (социалдык кырдаал, турмуштук маани багыттары жана ишмердүүлүктүн алдыңкы түрү) таасир тийгизет.

4. ЖОЖдо билим алуу процессинде студенттерге коррекция- өнүктүрүүчү программанын алкагында психологиялык жактан колдоо көрсөтүү интеграция, рефлексия жана өзүн-өзү жөнгө салуу сыяктуу психологиялык механизмдерди активдештирүү жана күчөтүү аркылуу баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө шарт түзөт, көмөктөшөт.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Ж.Баласагын атындагы КУУнин “Психология” кафедрасынын отурумдарында каралып чыгып, “Кыргызстанда психология илиминин көйгөйлөрү жана өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү” (2018 – ж., И.Арабаев ат. КМУ), “XXI кылымдагы билим берүү” (Москва ш., 2020-ж. 28-29 февраль) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциялардын доклад-баяндамаларында жана “Глобализация доорундагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын көйгөйлөрү” (2020-ж., 15-май, Кыргыз-өзбек университети), “Өлкөнү санариптештирүү, аймактарды өнүктүрүү алкагындагы билим берүү жана илимдин актуалдуу маселелери” (2020-ж., 28-май, ОшМУ), “Дүйнө илими жана 2020 инновациялар: Борбордук Азия” (Нур-Султан ш., 20-22-июнь, 2020-ж.) эл аралык илимий-практикалык онлайн конференцияларында, апробацияланды. Ошондой эле, изилдөө темасы боюнча негизги жыйынтыктар 14 макалада келтирилген.

Диссертациянын структурасы: диссертациянын киришүүсү, төрт бөлүм, тыянак, корутундулар, колдонулган адабияттардын тизмеси жана тиркемелерден турат. Текст 252 беттен туруп, 14 таблица, 8 сүрөттөрдү камтыйт. Адабияттар тизмеси 159 булакты түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу негизделет, көйгөй менен таанышуу денгээли каралат, объект, предмет, максат, маселелер, изилдөөнүн усулдары аныкталып, изилдөөнүн гипотезасы берилет. Аны менен бирге илимий жаңылыктыгы, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү көрсөтүлөт да, жактоого алынып чыккан негизги учурлары белгиленип, апробациялар менен жыйынтыктардын маалыматтары берилген.

“Баалуулук багыттардын феноменологиясы психологиялык көйгөйү” деп аталган биринчи бап аталган көйгөйдүн теориялык жактан канчалык ачылгандыгына арналып, чет өлкөлүк, россиялык жана мекендештерибиздин психологиялык изилдөөлөрүнө көз чаптырып көрүү менен берилген. Баалуулук багыттар аныктамасына негизги теориялык көрүнүштөр талданып, изилденген феномендин аныктамасы түзүлүп, анын өзгөчөлүктөрү бөлүнүп чыгарылган. Өзгөрүп турган коомдогу студенттердин психологиялык өзгөчөлүктөрү

байкаштырылып, жана ошондой эле алардын баалуулук багыттарын калыптандыруучу механизмдери каралган.

Изилденген феномендин семантикалык чөйрөсү бир нече түшүнүктөр менен көрсөтүлгөн, алардын ичинде “баалуулуктар”, “баалуулук багыттар”, “инсандык баалуулуктар”, “жеке баалуулуктар”, “артыкчылык баалуулуктар”. Баштапкы жана кеңири алынган түшүнүк катары “баалуулук” алынган, себеби ал өзүнө объект да, субъектке да тиешеси бар коомдук жана инсандык баалуулуктарды камтыйт. Психологиялык булактарда баалуулуктар бир нече мааниден жана аларды колдонуу контекстинен келип чыгат. Биринчиден, баалуулук коомдук жашоонун ар кай тараптарындагы болуу керектиктердин атрибуттары тууралуу билүү-көрсөтүүлөрдү камтып, коомдун аң-сезими менен иштелип чыккан идеал катары каралат. Экинчиден, адам баласынын кылык-жоруктары же болбосо материалдуу жана руханий маданият чыгармалары катары каралган баалуулуктар. Үчүнчүдөн, коомдук баалуулуктар инсандын структурасына кирип, анын жеке жашоосундагы баалуулуктарга айланган учурда.

Демек, эгерде адам баалуулукта айлана-чөйрөнүн элементтеринин маанилүүлүгү актуалдаштырылса, анда инсан алардын касиеттерин баалашы керек. Бирок реалдуулуктун маанилүүлүгү анын касиеттери менен гана эмес инсандын социалдык ишмердүүлүгүнө катышуусу менен аныкталат. Баалуулуктар объективдештирилген социалдык менен жекеме психологиялыктарды бири-бирине байланыштырып, тышкы фактордон ички – субъективдүү факторго айланып, жыйынтыгында инсандык баалуулуктар болуп калат (С.И. Розум, 2007). Ошондуктан баалуулук, биринчиден, адамдын болумушка болгон жекеме-жеке мамилеси.

“Багыт” (ориентация) деген термин индивиддин жагдайга багытталган көрсөткүч ишмердүүлүгү дегенди билдирет. Багытты ойлоону процессиндеги өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн, кылык-жоруктарын болуп турган абал-жагдайларга “салыштыруу”, өлчөө деп эсептесек болот. “Баалуулук” деген термин менен байланышканда “багыт” деген сөз багыныңкы байланышта болуп калат да, андан соң мазмуну жана мааниси жагынан бир өзгөрүүгө дуушар болот. Анткени, дал ошол түшүнүк адамдын багыттык ишмердүүлүгүнүн максатын, куралдарын кайсы бир калыпка келтирет.

“Баалуулук багыт” деген түшүнүк ХХ кылымдын биринчи чейрегинде эле социологдор У. Томас жана Ф. Знанецкийлер тарабынан сунушталган деген ой белгилүү. Бирок бүгүнкү күнгө чейин заманбап илимде “баалуулук багыттары” аттуу терминдин бирдиктүү аныктамсы жокко эсе. Анын себеби, биринчиден, кай бир изилдөөчүлөр тарабынан “баалуулук” жана “баалуулук багыттар” деген терминдерди бирдей деп билүү түшүнүгү. Экинчиден, баалуулук багыттар түшүнүгү өзүнчө татаал көп кырдуу нерсе, ошондуктан ал феноменди түшүнүп-чечүүгө арналып жасалган кадамдар да ар башка. Кээ бир авторлордун ою боюнча (П.Н.Ермаков, В.А. Лабунская, 2008), “баалуулук багыттар” деген түшүнүк инсандын белгилүү баалуулуктарга болгон багыт алуусу деп билинет. Бизди В.Г.Алексеевдин көз карашы кызыктырууда. Анын ою боюнча баалуулук багыттар адамдын аң-сезиминдеги баалуулуктар катары каралат да, адам аларды

өзүнүн жашоо-турмушундагы максаттары жана жалпы дүйнөнү таануу багыттары катары кабыл алат (В.Г.Алексеев, 1979). Д.А. Леонтьев белгилегендей, алар баамдоо мүнөзгө ээ болуп, адам өзү үчүн эмне баалуу экендигин түшүнө-билүүнү көрсөтүп турушат (Д.А.Леонтьев, 1996). Бул ой жүгүртүүлөргө таянуу менен баалуулук багыттарды субъекттин жашоо-турмуштук баалуулуктары жөнүндө болгон көз караштарын көрсөтөт десек болот.

Н.А.Журавлева баалуулук багыттарга кеңири жалпыланган аныктама берет. “Баалуулук багыттар – бул инсандын тиги же бул максаттарга багытталган салыштырмалуу туруктуу, социалдык жактан шартталып багыт алуулар, алар инсан үчүн турмуштук мааниге ээ жана максаттарга жетүү аракетинде инсандын жагдайга салыштырмалуу баш ийбеген кандайдыр бир касиеттери, жүрүм-турумунун үлгүлөрү катары көрүнөт” (Н.А.Журавлева, 2006).

Инсандын баалуулук багыттары менен байланышкан маселелер кеңири, көп аспектилүү, кубулуштары жөнүндөгү көз караштардын системасы жагынан аз гана каралгандыктан, Зотова О.И. тарабынан “психологиялык белгисиздик” деп атоого ээ болгон. Аны изилдөөгө көптөгөн эмгектер арналган (К.А.Абульханова-Славская, Б.Г.Ананьев, М.И.Бобнева, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, А.Гоштаутас, Ю.М.Жуков, А.Н.Леонтьев, В.С. Мухина, С.Л.Рубинштейн, Е.В.Шорохова, Ю.А.Шерковин, В.А.Ядов ж.б.).

Бир нече авторлордун ою боюнча баалуулук багыттар индивиддин айлана-чөйрөдөгү объектилерге болгон мамилесин көрсөтүп турушат да, инсандын структурасына “ядро”, жогорку маанилер жана баалуулуктар катары киришет. (А.Г.Асмолов (1990), Б.С.Братусь (1988), С.С.Бубнова, Ф.Е.Василюк (1984), К.Д.Давыдова, Н.А.Журавлева (2002), О.Л.Кочетков (1997), Д.А.Леонтьев (2003) ж.б.) жана өнүгүп бүткөн учурда инсандын жетилгендигинин касиети, анын социалдаштырылгандыгынын көрсөткүчү болот(Слободчиков В.И., 1995).

Ар кандай теорияларда баалуулук багыттар максат коюунун механизми катары (Н.Ф.Наумова, Р.Р.Каракозов), социалдык жөнгө салуучу (И.Н.Истомин, Н.В.Козловская), мамиле түзүүдөгү жүрүм-турум стратегиясы катары (А.А.Бодалев), чечим кабыл алууда (Ю.Н.Кузнецова, Г.Архангельский), топто жана үй-бүлөдө карым-катнаш түзүүчү ыкма катары ж.б. Алар адам үчүн мааниге ээ болгон, ырааттуулугу бар жана түшүнүктүү дүйнө көрүнүшүн пайда кылып, адамды табият жана социалдык объектилер дүнүйөсүндө өзүн алып жүрүүгө көмөктөшөт.

XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында өткөрүлгөн көптөгөн изилдөөлөргө караганда коомдун экономикалык, саясий жана социалдык жашоосундагы өзгөрүүлөр жүрүм-турумдагы нормалар жана стандарттар, керектөө, идеал тутуу жана баалуулук системаларында да өзгөрүүлөрдү пайда кылгандыгын алып келүүдө (В.Г.Алексеева, Е.П.Белинская, М.И.Бобнева, Н.А.Журавлева, А.В.Кирьякова, Д.А.Леонтьев, В.Лисовский, В.С.Собкин, Т.Г.Стефаненко, Ч.А.Шакеева, М.С.Яницкий ж.б.). Е.П.Белинская жана Т.Г.Стефаненко белгилегендей өзгөрүү жагдайы заманбап дүйнөдөгү жашоонун мүнөздөмөсүнө айланууда (2008). Инсанда жаңы турмуштук тажрыйба пайда болду, жашоо пландары өзгөрдү, адамдардын карым-катнаштарынын мүнөзү,

айлана-чөйрө менен болгон байланыш, мамилеси да өзгөрүп, баалуулук багыттардагы өзгөрүүлөргө алып келди (Журавлева Н.А., 2006).

Жыйынтыктап айтканда, баалуулук багыттар маселесин изилдөө төмөнкүнү берүүдө: баалуулук багыттар инсандын структурасынын негизги компоненттеринин бири. Башка психологиялык түзүлүштөр сыяктуу жүрүм-турумду жөнгө салуучу милдетти аткарышат да, адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык тармактарынан орун алышат. Ошондой эле айта кетчү нерсе, азыркы учурда баалуулуктардын бирдиктүү концептуалдуу теориясы жок, ошондой эле алардын универсалдуу жалпыланган классификациясы да түзүлө элек.

Ошондуктан, биздин изилдөөдө *баалуулук багыттар* деп субъекттин баалуулуктар жөнүндөгү түшүнүктөрү гана эмес, ал үчүн турмуштук мааниге ээ болуп, инсан тараптан кабыл алынган көрүнүштөр да эсептелет, анткени өздөштүрүлгөн баалуулуктар жеке жүрүм-турумдун детерминантасы болуп калат.

Инсандын туруктуу касиети катары баалуулук багыттардын калыптанышынын эң ылайыктуу учуру катары студенттик курак болору анык. Бул учурдун негизги ишмердүүлүгү – ЖОЖгы окуу-адисттик ишмердүүлүк. Инсандын билим алуу процессиндеги маани-семантикалык чөйрөсүнүн калыптануусу жана өнүгүүсү “билим категориясынан” “маанилүү категориясына” өткөндө келип чыгат. Ал үчүн индивиддин аң-сезимдүү билим алуу зарыл. Ошентип, академиялык билим берүү башка социалдаштыруу институттары менен бирге жаштардын маданий имиджин калыптандыруучу билимдин негизин гана эмес, анын баалуулук дүйнөсүн, демек, коомдун баалуулук потенциалын түзөт.

Баалуулук багыттардын калыптануусу орчундуу процесс. Ал төмөнкү психологиялык механизмдер аркылуу ишке ашырылат: интериоризация, идентификация, интернализация (Серый А.В., 1996). Ошол эле учурда баалуулук багыттардын калыптанышы жана өнүгүшү студент-жаштардын жашоо-туруму өтүп жаткан социалдык шарттарга да байланыштуу. Башкача айтканда ага ылайык багыттардын, бүгүнкү жашоосун гана ойлонгон адамдардын баалуулуктарынын жана жүрүм-турумунун системасын түзөт.

Студенттик жамаат кээде нормативдик эмес мүнөздөгү коомдогу өзгөрүүлөргө байланыштуу жана жаштардын аң-сезиминин баалуулук структурасынын калыптанышына таасирин тийгизген окуяларга реакция кылат. Бул болсо бизге эксперименталдык изилдөөдө ушул өзгөчөлүктөрдү аныктап, жана аларды калыптандыруунун психология-педагогикалык шарттарын жана жолдорун аныктоого мүмкүндүк берет.

“Студенттердин баалуулук багыттарынын калыптануусунун психологиялык негиздеринин изилдөө методологиясы” аттуу экинчи бапта методологиялык принциптер, изилдөөнүн этаптары жана жүргүзүү жолдору, ыкмалардын мүнөздөмөсү, эмпирикалык маалыматтарды чогултуп-жыйноо жана талдоо ыкмалары, жана ошондой эле выборканы негиздөө каралган.

Илимий изилдөөдө методология анын уюштуруучусу жана көзөмөлдөөчүсү катары роль ойнойт. Анын структурасы татаал жана Э.Г.Юдин белгилегендей ал иерархия түрүндө түзүлгөн (Юдин Э.Г., 1979), ошондуктан биз изилдөөнү методологиялык жактан камсыздоо үчүн төмөнкү методологиялык мамилелерди,

принциптер жана методикаларды тандап алдык.

Изилдөөдө маданий мамиле колдонулган, себеби изилдөөнүн предмети – баалуулук багыттар – социалдык-тарыхый жана маданий контекстке кошулат. Бул ыкманын баалуулугу төмөнкүдө, бир жагынан билим берүү аймагы, анда студенттин инсан катары калыптанышы жана маани-семантикалык сферасынын өнүгүшү коомдун маданияты менен байланышта, экинчи жагынан – баалуулук татаал, көп кырдуу феномен катары маданият тарабынан түшүндүрүлсө болот (Иванова В.П., 2013).

Кыргызстандын студенттеринин баалуулук багыттарында тиги, же бу өзгөчөлүктөрдүн пайда болушунун себептери бар. Ошондуктан бул изилдөөдө биринчи орунга “болгондун баары детерминацияланган, боло тургандын баары детерминацияланат, б.а. жасалып жаткан учурда аныкталат” дегенди түшүндүргөн *детерминизм принцибин* койдук. “... Ошол себептүү детерминация мыйзамдуу түрдө адамга, ал жасаган нерселердин баардыгына, аң-сезимдүү жасалган бардык кылык-жоруктарына тарайт да, аны менен бирге адам кылык-жоруктарынын эркиндигин сактап калат, эч кандай кыйноо болбойт” (Рубинштейн С.Л., 1957). Бул изилдөөнү уюштуруудагы башка жүйөлүү принциптери катары *аң-сезим менен ишмердүүлүктүн биримдиги, инсанга карай мамиле жасоо, комплекстүүлүк жана системдүүлүк принциптери*. Бул методологиялык принциптер студент- жаштардын баалуулук багыттарын теория жактан талдоодо гана эмес, аны таанып-билүү үчүн тандалган эмпирикалык ыкмаларды жана өнүктүрүү жолдорун негиздөөдө да каралган.

Учурдагы психологиялык изилдөө үч этап менен өткөрүлгөн. *Биринчи этап* – аналитикалык - (2011–2012-ж.), баалуулук багыттарды таанып-билүүнүн методикасынын жана көйгөйдүн методологиялык аспектилери каралып чыккан. Натыйжада көйгөй аныкталып, изилдөөнүн объектиси, предмети белгиленди, максат менен маселелер коюлду, гипотеза туюнтулду. Изилдөөнүн психологиялык куралдары аныкталды.

Изилдөөнүн *экинчи этабы* (2012–2014-ж.) студенттердин баалуулук багыттарын эксперименталдуу түрдө изилдөөгө арналган. Анда атайын иштелип чыккан анкета жана тандалган тесттер колдонулган.

Изилдөөнүн *үчүнчү этабы* (2015–2019 гг.) – жыйынтыктоочу этап. Жыйналып чогулган маалыматтар менен иштеп чыгуу, аларды сан жагынан, статистика жана сапат жагынан талдоо, изилдөөнүн жыйынтыктарын интерпретациялоо жана системага салуу иштери жүргүзүлдү. Студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү таануусун өнүктүрүүнүн коррекциялык жана өнүктүрүү программасы иштелип чыгып, калыптандыруучу эксперимент уюштурулду. Гипотеза текшерилип, корутундулар чыгарылып, сунуштар берилди.

Үчүнчү бапта **“Студенттердин баалуулук багыттарынын калыптанышынын психологиялык негиздерин изилдөөнүн жыйынтыктары”** констатациялык изилдөөнүн жыйынтыктары камтылган.

Эксперименталдуу изилдөө *даярдоо этабынан* башталып, анда бүтүндөй изилдөөнүн программасы иштелип чыгып, фокус-группалар менен иштөө үчүн анкета

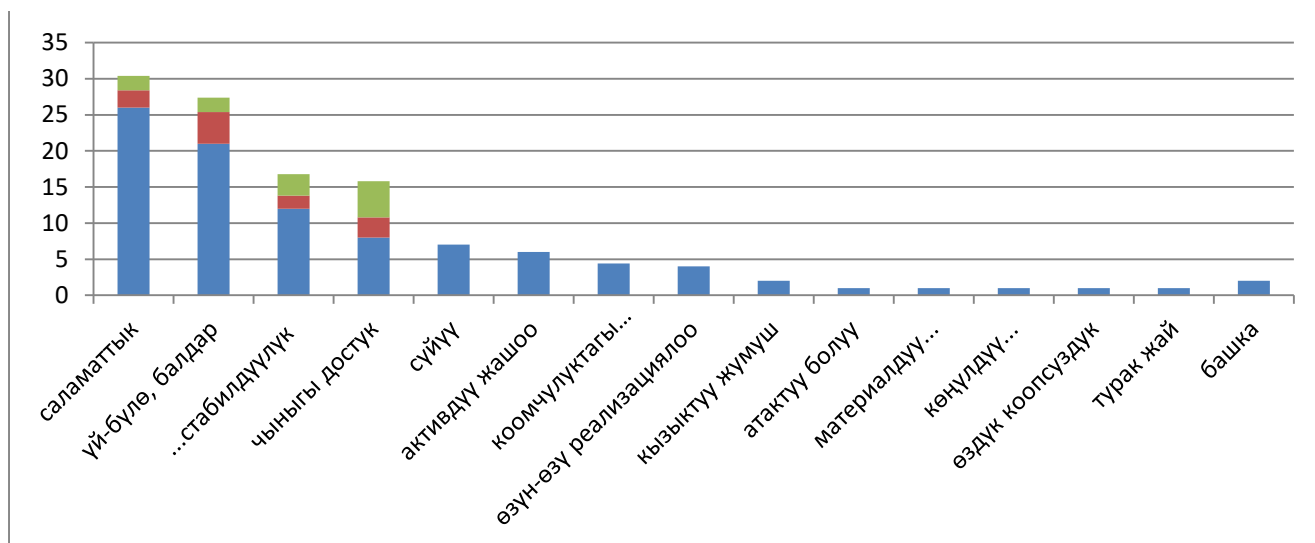
жана суроолор түзүлгөн. Кийинки, *диагностикалык этапта* анкета, маектешүү, фокус-группалар, контент-анализ жана изилдөөнүн психодиагностикалык ыкмаларынын негизинде эмпирикалык маалыматтарды жыйноо жүргүзүлдү. Башында сурамжылоо жана фокусталган интервью өткөрүлдү. Сурамжылоого катышкандардын саны 519 адамды түздү, ал эми фокус-группаларга катышкандар – 73 адам болду.

Эксперименталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүүдө Р.А.Фишердин рандомизацияны колдонуу менен топторду бирдей кылуу оюн сөзсүз эске алуу керек (Кэмбелл Д., 1980, 291-б.). Бирок изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү “жагдайга жараша бирдей болгон” топторду колдонушат. Бул изилдөөдө да так ошол ыкма колдонулду. Эксперименттин негизги учуру катары студенттерди тандоо болду – 480 адам (БатМУ, ЫМУ, ЖАМУ, КМУ, НМУ, ТалМУ, ОшМУ). Бул тандоонун негизинде эки эксперименталдык топ түзүлгөн, аларга аймакка жараша студенттер киргизилген: түндүк аймактын студенттеринин тобу 240 адам болду (ЫМУ, КМУ, НМУ, ТалМУ); түштүк топко 240 студент кирди (БатМУ, ЖАМУ, ОшМУ). Бул бөлүнүүгө таянуу менен социалдык жагдай жана аймактык өзгөчөлүктөр студенттик жаштардын баалуулук багыттарынын калыптануусуна таасир тийгизет деген гипотезанын бир бөлүгү текшерилди. Акыркы этап – *аналитикалык*. Ага чогулган эмпирикалык маалыматтарды интерпретациялоо жана статистикалык жактан кайра иштеп чыгуу кирди, жана ошондой эле эксперименталдык изилдөөнүн корутундуулары, жыйынтыктары да киргизилди.

Сурамжылоонун жана фокусталган интервьюнун жыйынтыктары боюнча Кыргызстандын студенттеринин баалуулук аң-сезиминин ядросун төмөнкүлөр түзөөрү белгилүү болду: саламаттык (26%), үй-бүлө жана балдар (21%), өлкөдөгү стабилдүүлүк (12%). Белгилүү, атактуу болуу, бардар жашоого ээ болуу, өздүк коопсуздук, турак жай, көңүлдүү өмүр сүрүү сыяктуу баалуулуктар болсо төмөнкү орунда калды (1- сүр.). Фокус-группалардын жүрүшүндө, сурамжылоого катышкан студенттердин көпчүлүгү (85,7%) бактылуу болуш үчүн үй-бүлө, балдардын болушу зарыл деп белгилешти. Демек, биздин студенттердин аң-сезиминде саламаттык, үй-бүлө салттуу биринчи орунда турары анык болсу. Өлкөдөгү ички саясий көйгөйлөр тарабынан детерминацияланган оор социалдык-экономикалык абал студенттердин стабилдүүлүккө болгон баалуулук багыттарын аныктады.

ТВ жана ММКнын контекст-анализине ылайык студенттердин баалуулуктары жана идеалдарынын кризиси келип чыкты деген ойлор коомчулукта орун алганы менен, биздин маалыматтар көрсөтүп тургандай, өз ара мамилешүүдө ачыктык жана абийрдүүлүккө багытталган нравалык ориентациялары туруктуу болгондугу анык болду. Ошондой эле анализге ылайык, мурунку муунга салыштырмалуу жаштардын социализация механизмдери да өзгөрүүгө кабылгандыгы байкалды. Коомдогу базар мамилесине мүнөздүү жаңы социалдык ортомчулар пайда болду. Бирок, ошол эле учурда, студенттердин мүнөзүндө этникалык өзгөчөлүктөрү байкалууда, алар өз учурунда жаштардын баалуулук аң-сезимдеринин калыптануусуна таасирин тийгизет. Демек, студент жаштар өздөрүнүн жашоо-турмушуна, билимине жараша аң-сезиминде бекем

орун алган баалуулуктарга таянышат. Ал баалуулуктар инсандын сапаттары-касиеттери, социалдык жүрүм-турумдун жолдору катары сезилет.

1- Сүрөт. Студенттердин баалуулуктарынын иерархиясы (%)

М.Рокичтин (А.Гоштаутас, М.А.Семенов, В.А.Ядовдордун модификациясындагы) “Баалуулук багыттар” жана С.С.Бубнованын “Инсандын баалуулук багыттарынын реалдуу структурасын диагностикалоо” методикалары. Студенттердин баалуулуктарын изилдөө максатында биз бирдей баалуулуктарды таанып-изилдеген, бирок жолдору, ыкмалары айырмаланган эки методиканы колдондук. Буга себеп катары төмөнкүлөр болду. С.С.Бубнованын методикасынын максаты – инсандын баалуулук багыттарынын ишке ашуусун чыныгы, күнүмдүк турмушта изилдөө болуп саналат, ал эми М.Рокичтин методикасы терминалдык жана инструменталдык баалуулуктардын структурасын өзү менен өзү (идеалдуу баалуулуктар) жана айлана-чөйрө менен болгон мамиле түзүүнүн модели катары аныктайт. Ал практика жүзүнө өтүп, чыныгы баалуулуктар статусуна ээ болот. Ошондуктан, биз ишке ашкан (чыныгы) баалуулуктар менен идеалдуу (жарыяланган) баалуулуктар арасында чоң айырмачылыктар келип чыгат деп күткөнбүз.

Маалыматтар көрсөтүлгөндөй, изилдөөгө катышкан студенттерде, аймактык жана гендердик айырмачылыктарга карабастан, биринчи орунга төмөнкү терминалдык баалуулуктар турду: “саламаттык” ($M=4,77$), “бактылуу үй-бүлөгө ээ болуу” ($M=4,76$), “чыныгы жана берилген достук” ($M=4,63$) (1- таблица).

Бул баалуулуктардын тандоосун өзүнүн классификациясында Д.А.Леонтьев (1992) жакшы тушүндүргөн. Аларды “*жашоо-турмуштун анык баалуулуктары*” жана универсалдуу баалуулуктары деп атаган. Балким, мунун себеби студенттердин көпчүлүгү айыл аймагынан келип, алар үчүн “жеке менчик жашоонун баалуулуктары мүнөздүү (үй-бүлө, балдар, саламаттык), сый-урмат жана алана-чөйрөдөгүлөрдүн кадыр-баркына ээ болуу” (Вишневский Ю.Р. авторлоштор м-н, 2011).

Бирок КР түштүк жана түндүк аймактарындагы студент жаштардын

терминалдык баалуулуктарынын орточо структурасын салыштырганда, алдынкы гана терминалдык баалуулуктардын окшоштугу байкалган. Анча маанилүү эмес деген баалуулуктар, аймактык принципке байланыштуу айырмаланып турушат. Мисалы, түндүктүк студенттер анча маанилүү эмес деп “ырахат алуу” (M=3.77), “сулуулук” (M=3.6) жана “чыгармачылык” (M=3.44) дегендерди белгилешкен, б.а. абстрактуу жана жеке менчик жашоонун баалуулуктарын белгилешкен. (бул жерден баштап ыңгайлуулук жана системалаштыруу үчүн Д.А.Леонтьевдин классификациясын колдонобуз). Түштүк аймактык студенттер болсо, абстрактуу баалуулуктарды - “теңдик” (M=3.83), “эркиндик” (M=3.71) жана “чымарчылыкты” (M=3.44) белгилешкен.

Алдынкы инструменталдык баалуулуктар катары төмөнкүлөрдү тандашты: “жоопкерчилик” (M=4.55), “эмгекчилдик” (M=4.53), “адептүүлүк” (M=4.42), б.а. өз ара мамиле түзүү жана адисттик жактан өз алдынча ишке ашыруу баалуулуктары. Эң эле аз пайыз алган баалуулуктар: “көз караштардын кендиги” (M=3,96), “жогоркуу умтулуулар” (M=3,15), “өзү жана башкалардагы кемчиликтерге болгон чыдабастык” (M=3,05), б.а. башка адамдарды кабыл алуу жана өзүн-өзү сүйүү баалуулуктар. Манн-Уитнинин критерийлери боюнча инструменталдык баалуулуктардын көрсөткүчтөрүн салыштырууда аймакка байланыштуу маанилүү айырмалар орун алган жок. Бирок, инструменталдык баалуулуктардын орточолонгон ранг структурасын караганда бир да көрсөткүч боюнча окшоштуктар байкалган жок.

Таблица - М.Рокичтин “Баалуулук багыттар” методикасы боюнча студенттердин баалуулуктарынын иерархиясы

Орточо ранг	Терминалдык баалуулуктар	Орточо көрсөткүч	Инструменталдык баалуулуктар	Орточо көрсөткүч
1	Саламаттык	4.77	Жоопкерчилик	4.55
2	Бактылуу үй-бүлө	4.76	Ишмердүүлүк	4.53
3	Достор	4.63	Адептүүлүк	4.42
4	Сүйүү	4.33	Сезимталдык	4.38
5	Кызыктуу жумуш	4.29	Шайыр, ак көңүлдүк	4.34
6	Материалдык камсыздоо	4.25	Рационалдуулук	4.33
7	Өзүнө-өзү ишенүү	4.18	Чынчылдык	4.31
8	Коомдогу атактуулук	4.17	Билимдүүлүк	4.28
9	Активдүү жашоо	4.11	Өзүн-өзү текшерүү	4.14

10	Билип-таануу	4.03	Өз оюн коргоодогу тайманбастык	4.13
11	Эркиндик	3.9	Эрктүүлүк	4.11
12	Өз алдынчалык	3.89	Тартиптүүлүк	4.03
13	Теңдик	3.88	Чыдамкайлык	4.02
14	Ырахаттар	3.84	Көз караштардын кеңирдиги	3.96
15	Сулуулук	3.74	Жогорку умтулуулар	3.15
16	Чыгармачылык	3.44	Өзү жана башкалардагы кемчиликтерге болгон чыдабастык	3.05

Алсак, түндүк аймактагы студенттерде алдыңкы инструменталдык баалуулуктарга төмөнкүлөр кирди: “жоопкерчилик” (M=4.65), “эмгекчилдик” (M=4.48), “рационализм” (M=4.46), б.а. *адисттик жагынан өзүн ишке ашыруу жана интеллектуалдуу баалуулуктар*. Алар үчүн анча маанилүү эместер: “көз караштардын кеңдиги” (M=3.85), “жогорку умтулуулар” (M=3.08), өзү жана башкалардагы кемчиликтерге болгон чыдабастык” (M=3,05) , б.а. башка адамдарды кабыл алуу жана өзүн-өзү сүйүү баалуулуктар. Түштүк аймактагы студенттердин алдыңкы инструменталдык баалуулуктары: “эмгекчилдик” (M=4.58), “сезимталдык” (M=4.5), “адептүүлүк” (M=4.48), б.а. өз ара мамиле түзүү жана адисттик жактан өзүн ишке ашыруу баалуулуктары. Анча маанилүү эмес: “эрктүүлүк”(M=3.96), “өзү жана башкалардагы кемчиликтерге болгон чыдабастык” (M=3,25), “жогорку умтулуулар” (M=3.21), б.а. өзүн-өзү сүйүү баалуулуктары.

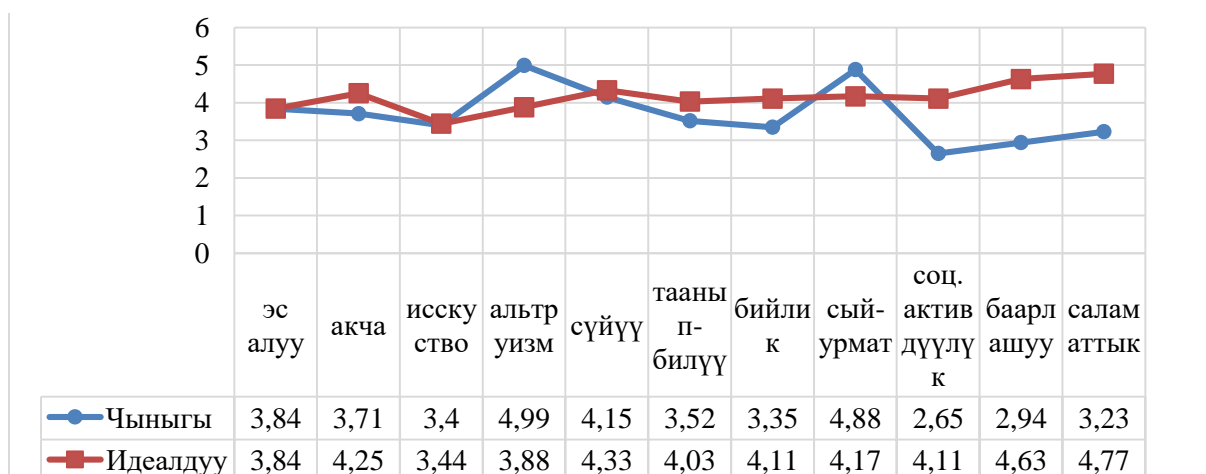
Демек, чогултулган маалыматка караганда Түндүк жана Түштүктүн студенттеринин баалуулуктардын маңызы бирдей экендигин байкаса болот. Бул болсо өлкөдөгү студент жаштардын баалуулук биримдигин көрсөтүп, эл арасында жаштардын баалуулуктары аймакка жараша болот деген ойду жокко чыгарат. Инструменталдык баалуулуктарда пайда болгон айырмачылыктар, түндүк жана түштүк аймактардагы студенттердин уникалдуулугу жана өзгөчөлүктөрү баалуулук-максаттарга жетүү үчүн ар кандай стратегия жана ыкмаларды колдонууда экендигин айгинелеп турат. Түндүк тарапта жашаган студенттер өздөрүнүн максаттарына жетүү үчүн адисттик өз алдынча ишке ашыруу баалуулуктарына таянышат да, түштүктөгүлөр өз ара мамиле түзүүгө көбүрөөк көңүл бурушат.

Биздин маалыматка ылайык (С.С.Бубнованын методикасы боюнча), Кыргызстандагы студент жаштардын баалуулук багыттарынын чыныгы структурасы төмөнкүдөй: “башкаларга жардам берүү, кайрымдуулук/ альтруизм” (M=4.99), “эл арасында сый-урматка ээ болуу жана аларга таасирдүү болуу/ кадыр-барк” (M=4,88) жана “сүйүү” (M=4,15), б.а. *башка адамдарды кабыл алуу жана өз ара мамиле түзүү баалуулуктары*. Төмөн рангга ээ болгон баалуулуктар

– “саламаттык” (M=3,23), “баарлашуу” (M=2,94), “социалдык активдүүлүк” (M=2,65), б.а. конкреттүү жашоо-турмуштук жана социалдык баалуулуктар.

Ар башка аймактагы студенттердин баалуулуктарынын реалдуу структурасынын профилдерине салыштырмалуу талдоо төмөнкүнү көрсөттү - статистикалык айырмачылыктар мааниилүү деңгээлге жетпейт. Бирок ар бир аймактын ичиндеги студент кыздар менен студент жигиттерди салыштырганда өзгөчөлүктөр байкалды. Мисалы, түндүк аймактагы студенттердин статистикалык мааниге ээ болгон гендердик айырмачылыктар “альтруизм” ($p \leq 0,05$ болгондо $U=201$), “таанып-билүү” ($p \leq 0,05$ болгондо $U=190$) жана “эс алуу” ($p \leq 0,05$ болгондо $U=165$) шкалалары боюнча келип чыкты. КРнын түштүк аймагындагы студенттердин баалуулук багыттарынын структурасында Манн-Уитнинин статистикалык критерийлери аркылуу да, ранг структурасын салыштырганда да гендердик айырмачылыктар байкалган жок. Демек, алдыңкы орунду ээлеген, башкаларды кабыл алуу жана өз ара мамиле түзүү тобуна кирген төмөнкү баалуулук багыттар (“альтруизм”, “сый-урмат”, “сүйүү”), чыныгы жашоо-турмушта ишке ашкан баалуулук багыттар экендиги далилденди.

Биз ойлогондой эле, С.С.Бубнованын (чыныгы баалуулуктар) методикасына ылайык студенттердин баалуулук багыттарынын структурасы М.Рокичтин (идеалдуу баалуулуктар) деген методикасы боюнча студенттердин баалуулук багыттарынын структурасын карап салыштырганда айырмачылыктар орун алды. Бул айырмачылыктар чыныгы жана идеалдуу баалуулуктардын жалпыланган профилдерин салыштырганда жакшы көрүнүүдө (2-сүр.). Мисалы, С.С.Бубнованын методикасы боюнча биринчи орунду ээлеген баалуулук “альтруизм”, М.Рокичтин методикасы боюнча аталган баалуулук 4- орунга жылат. Ал эми экинчи орунду ээлеген “сый-урмат” баалуулук М.Рокичтин методикасына ылайык терминалдык баалуулуктардын профили боюнча 8- орунга жылат.

2-Сүрөт. Кыргызстандын жаштарынын инсандык баалуулук багыттарынын чыныгы жана идеалдуу структураларынын жалпыланган профилдери

Жыйынтыктарга караганда, М.Рокичтин методикасына ылайык “саламаттык” деген баалуулук студенттердин баалуулуктар структурасында биринчи

орунда турат, ал эми С.С. Бубнованын методикасы боюнча ал анча маанилүү эмес болуп, берилген 11 позициядан 9- орунду гана алууда. “Жакшы жана чыныгы достор” деген баалуулук студенттердин баалуулук иерархиясында М.Рокичтин методикасы боюнча 3-орунда турат, С.С.Бубнованын методикасына ылайык (биз аны “баарлашуу” деген баалуулук менен бирдей деп чечтик) 6- орунга гана турууда.

Студенттердин идеалдуу баалуулуктарынын профилдик сызыкчасында чыныгы баалуулуктардын профилдерине салыштырмалуу анча айырмачылыктар байкалбайт. Чыныгы баалуулуктардын профилинде болсо, алдыңкы баалуулуктарда көзгө урунган жогорулоолор жана жашоо-турмушта анча мааниге ээ болбогон баалуулуктар боюнча төмөндөөлөр жакшы көрүнүүдө. Бул болсо, студенттердин чыныгы баалуулуктарынын жалпы структурасы ар кандай баалуулуктар боюнча бир топ дифференциация жана/же конфронтацияга ээ болушу менен мүнөздөлүшүн көрсөтөт.

Демек, М.Рокичтин методикасынын жардамы менен түзүлгөн студенттердин баалуулуктарынын иерархиясы алардын милдеттүү, идеалдуу жана баалуу деген түшүнүктөр жөнүндө болгон абстрактуу көз караштары, мамилелерине таянган жана чыныгы перспективада актуалдуу болууга мүмкүнчүлүгү бар болгон даражалары жарыяланат. С.С.Бубнованын методикасына ылайык баалуулуктар иерархиясында жаш курактын өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген баалуулуктар көрүлөт. Жана ошондой эле изилдөө жүргүзүлгөн учурда маанилүү болгон максаттар актуалдаштырылган, б.а. коомдун талабына жооп берген баалуулуктар.

С.Р.Пантилеевдин **“Өзүнө-өзү жасаган мамилени изилдөө методикасы”** инсандын өзүнө болгон мамилесинин оң же терс экендигин, өзүнүн жөндөмдүүлүктөрү жана потенциалын көрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Анын негизинде өзүн-өзү урматтоо, аутосимпатия/өзүн-өзү кабыл алуу жана өзүн-өзү жазалоо (баш ийбеген факторлор) жатат.

Маалыматтарга караганда, биздин студент жаштар үчүн ар бир компоненттин көрсөткүчтөрү орточо деңгээлде (4-7 стень) турган өзүнө-өзү мамиле жасоо структурасы мүнөздүү экендиги байкалууда. Маалыматтарды иштеп чыкканда, биздин студенттердин өзүнө болгон мамиленин жалпыланган мүнөздөмөсүн көрө алдык: өзүнө болгон тандалма мамиле жасоо, оорчундуктар пайда болгондо өзүнө-өзү ишеничи дароо төмөндөшү, өздүк көзөмөл жакшы билген абалга туш болгондо гана жүргүзүлөт, айлана-чөйрөдөгүлөрдүн көз карашына өтө баш ийүү: өзүн-өзү баалоо, өзүнүн инсандык сапаттарын баалоо жана өзүндөгү кай бир нерселерди өзгөртүүдө айлана-чөйрөдөгүлөрдүн ой-пикирине менен мамилесине жараша түзүлүп, калыптанат. Башкача айтканда, көнүмүш учурда студент өзүн өзүнө ишенүү менен, өз алдынчалыкка ээ болгон сыяктуу, эрктүү, ишеничти туудурган жана өзүнө көзөмөл жүргүзө алган, өзүн-өзү сыйлаган адам катары алып жүрөт. Бейтааныш учурда өзүнө болгон позитивдүү мамиле өзгөрөт: өзүнө-өзү ишеними төмөндөйт, коркуу, чочулоо сезими пайда болот, тынсыздануусу күч алат, “Мен” деген жөнгө салуу мүмкүнчүлүктөрү басаңдайт, тескерисинче социалдык айлана-чөйрөнүн таасирине баш ийүү басымдуу болуп, айлана-чөйрөдөгүлөргө карата ачуулануу,

кыжарлануу пайда боло баштайт (Пантилеев С.Р.).

Ошентип, студент жаштардын өзүнө болгон мамилеси оң жактан да, терс жактан да көрүлөт. Бул болсо, студенттердин өзүнө болгон мамиленин эки өзгөчөлүгү/тенденциясы бар экендигин аныктайт, алар: өзүн-өзү кабыл алуу жана кабыл албоо.

А.С.Будассинин “Инсандын өзүн-өзү баалоосун изилдөө” методикасы. Чогултулган маалыматты кайра иштеп чыгуунун натыйжасында, “Мен - идеалдуу” жана “Мен - реалдуу” структурасына кирген инсандын өзүн-өзү даражалуу (ранг) баалоодо байланыш бар экендиги аныкталды. Бул байланыш даражалык корреляциянын коэффициенти аркылуу белгиленет.

Талдоо иштери көрсөтүп тургандай, өзүн-өзү баалоосу терс болгон жаштардын саны (“Мен - идеалдуу” жана “Мен - реалдуунун” ортосундагы маанилүү терс байланыш, бул адамдын чыныгы турпаты тууралуу оюу менен ал кандай болгусу келет деген түшүнүктөрдүн дал келишпестигин айгинелейт) көптүк кылууда (64,6%). Ага салыштырмалуу өзүнө-өзү оң баа бергендердин саны (35,4%) – “Мен - идеалдуу” менен “Мен - реалдуу” дегендин ортосундагы маанилүү оң байланыш, б.а. адамдын өзү тууралуу болгон көз караш менен анын чыныгы турпаты дал келет. Эки жакта тең орточо көрсөткүчтөр боюнча өзүн-өзү баалоосу төмөн болгон студенттер менен өзүн-өзү орточо баалагандардын пайызы бирдей көрсөткүчтөрдү берди: (12,5%) жана (16,7%).

Ошентип, бул маалыматтар көрсөтүп тургандай, өзүн-өзү баалоосу ырас болгон студенттер өзүн-өзү көзөмөлдөп, контролдой алышат да, аларда башкаруучулук, сүрөп кетүү сапаттар байкалат. Ал эми өзүн-өзү баалоосу терс болгон студенттер айлана-чөйрөдөгүлөрдүн ой-пикирине өтө көп маани беришет, башкаларга батыраак баш ийишет, пассивдүү болушат да четтен карап туруу позициясын тандап алууну каалашат, жана аны менен бирге бейтааныш абалда улам күчөгөн тынчсыздануунун негизинде активдүүлүктү агрессия жана каршылык түрүндө көрсөтүүлөрү мүмкүн.

Д.А.Леонтьевдин “Турмуштук маани багыттары” (ТМБ). Бул методикага караганда чогултулган маалымат төмөндөгүдөй жыйынтык берет – изилдөөгө катышкан студенттер адамда өзүнүн жашоосун контролдоо, чечим кабыл алуу жана аларды турмушка ашыруу мүмкүнчүлүктөрү бар деп терең ишенген максаттуу топ десек болот.

Маалыматты талдап караганда, түндүктүк аймактагы студенттер өз жашоосун максаттарына ылайык, келечегин элестетүү менен курууга аракеттенишет. Ал эми түштүктүк студенттер өз максаттары, тилектери ишке ашат деп толугу менен ишене алышпайт («Жашоодогу максаттар» шкаласы түндүк – $M=31.52$, түштүк – $M=27.96$ ($U=848.5$, $p\leq 0.05$); шкала «Мен - locus көзөмөлү» шкаласы түндүк – $M=21.23$, түштүк – $M=18.69$ ($U=812$, $p\leq 0.05$). Жалпысынан алганда, студенттердин турмуштук багыттарында дисгармониясы бар, ал жашоонун мурунку баскычындагы баалуулуктарга басым жасоо тенденциясы менен мүнөздөлөт. Буга 2010-жылдагы окуялар учурунда жаштардын травмадан кийинки стресси, ошондой эле салттуу маданияттын модернизациясы жана ошонун негизинде адамдын терс социалдык факторлорго

каршы туруу системалык жөндөмүн мурда аныктаган семантикалык таяныч пункттарынын өзгөрүүсү себеп болушу мүмкүн.

Н.А.Ахметова жана Н.О.Леоненконун (2014) Кыргызстан жана Орусиянын студенттеринин жашоого туруктуулуктун баалуулук-маанилик структурасын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, кыргыз студенттер жашоо процессине анча катышып, тартылышпоосу, жашоону көзөмөлдөө керектөөсү менен келечекке болгон көз караштарынын төмөнүрөөктүгү, азыркы учурга да кызыгуулары жоктугу экендиги, өткөн күндөрүнө нааразычылык көбүрөөк болгондугу жана ошону менен бирге өз жашоосу үчүн жоопкерчиликти өз мойнуна алгылары келбегендиги байкалды. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары биздин изилдөөнүн натыйжалары менен шайкеш келип, жогоруда айтылган мүнөздөмөлөр биздин түштүк аймактагы студенттерге көбүрөөк туура келет.

Р.Кеттелдин 16 факторлуу инсандык сурамжылоосу. Р.Кеттелдин методикасы боюнча маалыматты талдоо түндүк жана түштүк аймактагы студенттердин өздүк мүнөздөмөлөрүнүн профилдерин түзүүгө мүмкүн берди. “С” “эмоционалдуу стабилдүүлү эмес – эмоционалдуу стабилдүүлүк” шкаласы боюнча статистикалык жактан маанилүү болгон айырмачылыктар байкалды ($p \leq 0,05$ болгондо $U=839,5$). Мисалы, түндүк аймактагы студенттерге эмоционалдуу стабилдүүлүк, жүрүм-турум жана эмоцияларды катуу көзөмөлдөө, эрктүүлүк жана өзүн-өзү калыпка келтирүү мүнөздүү, бул болсо жүрүм-турумдагы тең салмактыкты берет. Түштүк аймактагы студенттер эмоционалдуулук жактан ийкемдүүрөөк келишет, демек жүрүм-турумга жана эмоцияларга жүргүзгөн көзөмөл жумшагыраак болуп, өзүнө, өз күчүнө болгон ишеним төмөнүрөөк болот. Бул маалыматтар М.Рокичтин “Баалуулук багыттары” жана Д.А.Леонтьевдин “Турмуштук маани багыттары” методикасы менен да далилденет.

Студенттерде айлана-чөйрөнү туура кабыл алууга умтулуу бар. Максатка жетүү жолундагы тоскоолдуктар жеңилгистей көрүнөт, бирок алар көйгөйдү чечүүгө, абалдан чыгууга оптималдуу жолдорду издешет. Айтылган сын-пикирлерди биринчи ачулануу менен кабыл алышат, бирок убакыт өткөн соң туура экендигин баамдап, туура кабыл алышат. Конфликтке учураган кездерде башкаларды гана күнөөлөбөстөн, өздөрүн да күнөөлөшөт. Студенттер, айрыкча өз ордун тапкан учурларда уюштура алуучулукту жана тайманбастыкты көрсөтө алышат. Эгерде күтүлбөгөн кошумча жүктөө пайда болсо, ыңгайсыз, баш аламан жүрүүлөрү мүмкүн. Алардын жүрүм-туруму, адатта, айлана-чөйрөнүн талаптарына ылайык келип, жоопкерчиликти жана милдеттүүлүктү жакшы көрсөтө алышат. Бул маалыматтар С.Р.Пантелевдин “Өзүнө-өзү жасаган мамилени изилдөө методикасы” (ӨЖМИМ) менен дал келет.

Ч.Спирмендин **корреляциялык анализи** изилденип жаткан көрсөткүчтөр ортосундагы көптөгөн байланыштарды табууга көмөктөштү. Бирок иш учурунда биз эн тыгыз байланышкан факторлорду бөлүп чыктык ($r > 0,3$).

"Ден-соолук", "бактылуу үй-бүлөлүк жашоо" жана "ишенимдүү, жакшы достор" терминалдык баалуулуктарына өзгөчө көңүл буруу керек. "Бактылуу үй бүлөлүк жашоо" инструменталдык баалуулуктар менен "шайырдык" ($r = 0.308$; $p < 0.01$) жана "эмгекчилдик" ($r = 0.301$; $p < 0.01$) ортосунда оң позитивдүү байланыш

бар экендиги аныкталды. Бул студенттер бул турмуштук максатка жетүү үчүн шайыр жана эмгекчил болорун айгинелейт. Белгилей кетүүчү нерсе, "ден-соолук" жана "ишенимдүү, жакшы достор" баалуулуктарынын инструменталдык баалуулуктар менен статистикалык жактан олуттуу байланышы жок, бул студенттердин ушул турмуштук максаттарга жетүү үчүн алардын аң-сезиминде так, түшүнүктүү каражаттардын жоктугун көрсөтөт.

Талдоо "альтруизм" деген баалуулуктун инструменталдык жана терминалдык баалуулуктар шкалалардагы башка баалуулуктар менен болгон көптөгөн байланыштарын алып чыкты. Аны менен бирге "таанып-билүү" шкаласы инструменталдык баалуулуктар шкаладагы баалуулуктар менен көптөгөн оң байланыштары бар. ТМБ шкаласы "Жашоонун натыйжасы" төмөнкү баалуулуктар менен оң байланыштарды көрсөттүү: "сүйүү", "активдүү жашоо", "эрктүүлүк" жана "рационалдуулук". Маалыматтар ошондой эле "эрк" инструменталдык баалуулуктары "башкаруу локусу - жашоо" дегенден башка бардык шкалалар менен байланышта экендигин, ал эми "рационализм" "башкаруу локусу - жашоо" жана "жашоонун процессинен" башка бардык шкалалар менен байланышта экендигин көрсөтөт. Бул студенттик жаштар эрктүү жана сарамжалдуу жүрүм-турум стратегиясы адамдын жашоодогу максаттарынын болушуна, анын өзүн-өзү ишке ашыруусуна канааттануусуна, өз максаттарын жана милдеттерине ылайык жашоосун курууга жетиштүү тандоо эркиндигин таасир этет деп эсептейт деп ишенүүгө негиз берет.

М.Рокичтин "Баалуулук багыттар" методикасынын жана Р.Кэттелдин "Инсандык 16 фактордук сурамжылоосунун" корреляциялык анализи "көтөрүмдүү болуу" инструменталдык баалуулук менен Q2 шкаласынын ортосундагы бир гана олуттуу оң байланышты көрсөттү - "топко көз карандылык" ($r = 0.333$; $p < 0.01$), бул адамдын "көтөрүмдүү болууга" карата баалуулук багыты канчалык ачык-айкын көрүнсө, ошончолук инсандын топтун пикирине болгон көзкарандылыгы байкалат. Ошентип, айрым методдордун маалыматтарын талдоо, баалуулук багыттарынын өз алдынча мамиленин түзүмү жана КР студент жаштарынын инсандык өзгөчөлүктөрү менен байланышын кошумча талдоонун зарылдыгы аныкталды.

"ЖОЖдо кесиптик билим берүү процессинде студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү билүүсүн өнүктүрүү" төртүнчү бөлүмүндө калыптандыруучу эксперименттин процесси жана натыйжалары келтирилген.

Изилдөөнүн маалыматтарына жана студенттердин аныкталган жеке өзгөчөлүктөрүнө таянып, биз төмөнкү максаттарды жана милдеттерди ишке ашырууга багытталган психологиялык коррекция- өнүктүрүүчү программасын иштеп чыктык: 1) студенттердин баалуулук-семантикалык чөйрөсүн жана өзүн-өзү таануусун өнүктүрүүдө психологиялык колдоо жана жардам берүү; 2) студенттердин позитивдүү багыттагы инсанды калыптандыруудагы баалуулуктардын ролу жана өзүн-өзү билүү жөндөмдөрүн калыптандыруу жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтүүгө көмөктөшүү; 3) заманбап коомдо жашоо үчүн зарыл болгон студенттердин баалуулук багыттарын калыптандыруу; 4) баалуулук-семантикалык чөйрөнү, адекваттуу өзүн-өзү баалоо жана позитивдүү

өзүнө карата мамилени өнүктүрүү аркылуу жеке жана социалдык жетилгендикке жетишүүгө көмөктөшүү.

Эксперименталдык коррекция-өнүктүрүү программасынын апробациясы 2016-жылдын сентябрынан тартып 2017-жылдын апрелине чейин созулган. Тандоо К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ар кандай курстары жана факультеттеринин 96 студент волонтеруна (60 кыз жана 36 улан) түзүлдү. Сунуш кылынган коррекция-өнүктүрүү программасы 15 сабактан турат. Ар бир жолугушуунун узактыгы 2,5 саат, ар бири 12 кишиден турган топ үчүн жумасына бир жолу жолугушуу жыштыгы менен. Кыска мөөнөттүн ичинде инсанды түп-тамырынан бери өзгөртүүгө жетишүү мүмкүн эмес, ошондуктан биз өзүбүздүн максатыбыз катары студенттерди ички ресурстарды пайдалануу менен аң-сезимин, ишенимин жана өзүн-өзү өркүндөтүү, өзүн-өзү ачып көрсөтүү жана өзүн-өзү аныктоо потенциалына болгон ишенимин калыптандырууну көздөдүк.

Биздин тренингдердин келечектеги катышуучулары менен болгон ачылыш жолугушууда студенттердин өнүгүүсүнүн баштапкы деңгээлин аныктоо максатында фокус-топторду өткөрдүк (баалуулук багыттары, өзүнө-өзү мамиле кылуу, өзүн-өзү сыйлоо жана жеке мүнөздөмөлөрүнүн өзгөчөлүктөрү). Коррекция-өнүктүрүүчү программасынын натыйжалуулугун баалоо түздөн-түз тренингдин жүрүшүндө сапаттуу методдорду колдонуу менен жүргүзүлдү, мисалы, маектешүү, студенттердин жүрүм-турумун жана ишмердүүлүгүн байкоо, өзүн-өзү чагылдыруу (катышуучулардын өзүн-өзү отчет берүү) жана психологиялык тренингдерибиз аяктагандан бир ай өткөндөн кийин, студенттер акыркы фокус-топко чакырылганда (маектешүү).

Констатациялоочу фокус-топтордун натыйжасында, 41,7% (40 адам) студенттерде "ден-соолук", "бактылуу үй-бүлөлүк жашоо", "жигердүү жашоо" баалуулуктары боюнча дифференциалоо механизмин толук калыптанбагандыгын көрсөткөн жана баалуулуктардын когнитивдик жана жүрүм-турумдук компонентинде дал келбөөчүлүк бар көрсөткүчтөр алынды. Маектешкен студенттердин 58,3% (56 адам) өзүн-өзү сыйлоо деңгээлинин төмөндүгү (терс өзүнө-өзү мамиле), студенттердин 31,3% (30 адам) орточо өзүн-өзү сыйлоо деңгээлин көрсөткөн (оң өзүн-өзү мамилеси), ал эми 10,4% (10 адам) - өзүн-өзү сыйлоонун жогорку деңгээли (позитивдүү өзүнө болгон мамиле).

Жыйынтыктоочу фокус-топтордун жүрүшүндө студенттердин 39,6% (38 адам) ишенимдүү жүрүм-турумдун жана өзүнө жана башкаларга мамиле кылууга карата психологиялык көйөйлөдү чечүү жөндөмдүүлүгүнүн калыптанышын белгилешти. Студенттердин 43,8% (42 адам) өз баалуулуктарын билүү, аларды конкреттештирүү жана өзүнө карата баалуулук мамилени калыптандыруу активдешкенин белгилешти. Изилденүүчүлөрдүн үчтөн бир бөлүгү (33,3% - 16 адам) инсан жактан өркүндөөнүн маанисин түшүнүп, ага жетишүүнүн жолдорун жана ыкмаларын аныктай алышты. Студенттердин 64,6% (31 адам) өз келечегин даанараак көрө билип, жалпы психологиялык маданиятынын жогорулашын баса белгилешти. Жаштардын 52,1% (50 адам) өз кемчиликтерине чыдамдуу мамиле кыла баштап, бейтааныш жагдайда тынчсыздануу, өзүн-өзү сыңдоо жана

кооптонуу азайып, жалпы психологиялык абалы жакшыргандыгын билгизишти. Катышуучулардын болжол менен төрттөн бир бөлүгү (27,1% - 26 адам) программада пассивдүү катышып, алардын жүрүм-туруму болуп жаткан окуяларга жөн гана көз чаптыруу, байкоо жүргүзүүгө гана багытталгандыгы байкалды.

Ошентип, ЖОЖдо билим берүү процессинде баалуулук багыттарын калыптандыруу социалдык жагдайлар, инсандык өзгөчөлүктөр, өнүгүү жана өзүнүн "Мен" жана ага мүнөздүү баалуулуктарды түшүнүү менен, ошондой эле баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө багытталган инсандык психологиялык ресурстарды жана механизмдер активдештирүү жана дем берүүчү психологиялык-педагогикалык таасир менен аныкталат. Ошол эле учурда, баалуулук багыттарын калыптандыруунун жалпы механизминин негизинде, биринчи кезекте, маанилик семантикалык жүктү көтөргөн билимди берүү жана кабыл алуу процесси, студенттердин рефлексивдүү өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүү, ошондой эле баарлашуунун демократиялык педагогикалык стилин колдонуу (Сапогова И.А., 1995).

Диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыктоочу** бөлүмүндө жыйынтыктар берилген жана төмөнкү **корутундулар** камтылган:

1. Баалуулук багыттар - бул татаал уюшулган системдүү түзүлүш, алар адамдын ички позициясын катары каралат. Инсандын структуралык компонентине айлануу менен инсан жана психиканын ортосундагы интеграцияны камсыз кылып, анын жүрүм-турумунун моделине айланып, ошону менен бирге жүрүм-турумду жөнгө салуу функциясын да аткарат.

2. Баалуулук багыттары, бир жагынан, социалдык абал менен шартталат. Ошону менен бирге алардын окуу-профессионалдык ишмердүүлүктөн көз карандылыгы аныкталды. Экинчи жагынан, инсандын багыттуулугун, социалдык жагдайга жана өзүнө индивид катары болгон мамилесин векторун аныктап турат.

3. Социомаданий чөйрөнүн аймактык жана менталдык көрсөткүчтөрү боюнча маанилүү айырмачылыктар аныкталды. Ар кайсы аймактык ЖОЖдордун студенттери баалуулук багыттардын бирдей болгон ядросуна ээ болушууда, ага төмөнкү терминалдык баалуулуктар кирет – “саламаттык”, “бактылуу үй-бүлөлүк жашоо” жана “жакшы жана ишенимдүү достор”, бирок түштүк аймактын студенттеринин баалуулук түзүмү түндүк аймактын студенттеринин баалуулук түзүмү салыштырмалуу айырмаланып турат. Түндүк аймактагы студенттер өздөрүнүн максаттарына жетүү үчүн адис катары баалуулуктарга таянышат, ал эми түштүк аймактагы студенттер өз ара мамиле түзүүгө көбүрөөк басым жасашат. Бул болсо аймактык жана менталдык өзгөчөлүктөр менен детерминацияланган түндүк жана түштүк студент жаштарынын уникалдуулугун жана айырмачылыктарын айгинелейт.

4. Изилдөө көрсөткөндөй, студенттердин баалуулуктарынын структурасында жынысы боюнча олуттуу айырмачылыктар бар. Ошентип, түндүктүн студенттеринин кыздарынын арасында баалуулуктары бүдөмүк, ал тургай көп багыттуу жана эки ача экендиги аныкталды. Амбиваленттүүлүк, эки жактуулук жана карама-каршы баалуулук багыттары көрүнөт. Түндүк региондордогу

уландардын баалуулуктарынын түзүмүн талдоо баалуулуктардын бир аз дал келбестигин, карама-каршылык төмөн экендигин көрсөттү. Алар турмуштук ыкмаларды тандоодо көз карандысыздыкты, эркиндикти көрсөтүшөт. Түштүк аймактын студенттери баалуулуктардын окшоштугун, айырмачылыктардын бүдөмүктүгүн жана аларга жетүүнүн жолу жалпы экендигин ачышты. Алар социалдык чөйрөгө, жашоо шарттарына жана башкалардын пикирине көбүрөөк көңүл бурушат.

5. Түндүк жана түштүк аймактарынын студенттердин жеке мүнөздөмөлөрүнүн түзүмү "эмоционалдык туруксуздук-эмоционалдык туруктуулук" шкаласы боюнча статистикалык маанилүү айырмачылыктар табылды ($p = 0,05$ те $U = 839,5$). Ошентип, түндүктүн студент жаштары эмоционалдык туруктуулук менен мүнөздөлөт, эмоцияга жана жүрүм-турумга өнүккөн көзөмөл, эрктүү компонент жана өзүн-өзү жөнгө салуу тең салмактуу жүрүм-турумду камсыз кылат. Түштүктүн студенттеринде эмоционалдык фактор басымдуулук кылат. Алар көбүрөөк эмоционалдуу, ийкемдүү, динамикалык калуу, адаптациялуу. Бирок бул көрсөткүчтөр алардын жөндөмүнө болгон ички ишенимдин төмөндүгү менен корреляцияланат. Студенттердин жалпы тобу өзүнө карата позитивдүү мамилени чагылдырган "өзүн-өзү сыйлоо", "өзүн өзү баалоо", "өзүн-өзү кабыл алуу" сыяктуу шкалаларда окшоштуктун жогорку деңгээлин көрсөтөт. Ошол эле учурда, "ички конфликттүүлүк" шкаласынын жогорку көрсөткүчтөрү студенттердин жаш өзгөчөлүктөрүн чагылдырат да, жана алардын айрымдарынын баалуулуктарынын туруктуу ядросу калыптана электен, туш келди кырдаалдык факторлорго байланыштуу туулуп жаткан умтулууларын баш ийүүсүн билгизет.

6. Изилдөө инсандын диспозициялык түзүлүшү менен анын компоненттеринин (когнитивдик, эмоционалдык жана жүрүм-турумдук) ортосундагы айырмачылыкты көрсөттү. Ошентип, студенттик жаштардын социалдык туруктуу кырдаалдардагы жүрүм-турум компоненти жогорку деңгээлдеги социалдык байланыштар, адамдар аралык баарлашуудагы ийкемдүүлүк жана мобилдүүлүк, коомдук кайраттуулук, коомдук байланыштарга ачыктык жана даярдык, лидерликке жана үстөмдүк кылуу тенденциясы менен мүнөздөлөт. Бирок, инсандын эмоционалдык компоненти боюнча алынган маалыматтар социалдык чыр-чатак кырдаалдарында тынчсыздануу, тынчсыздануу күчөп, өзүнө карата позитивдүү мамиленин төмөндөшүн, ачуулануу жана кыжырдануу реакциясы байкаларын, аң-сезим жок экендигин көрсөттү. кырдаалга каршылык көрсөтүү. Бул инсандын когнитивдик компонентинин калыптана электигине, социалдык өзүн-өзү контролдоонун жана интроспекциянын төмөн деңгээлине күбө.

7. ЖОЖдо билим алуу процессинде студенттерге коррекция- өнүктүрүүчү программанын алкагында психологиялык жактан колдоо көрсөтүү инсандын түзүмүндөгү ар кандан компоненттердин интеграциясына, рефлексия жана өзүн-өзү жөнгө салуу сыяктуу психологиялык механизмдерди активдештирүү жана күчөтүү аркылуу баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө шарт түздү, көмөктөштү. Ошондой эле студенттердин өзүн-өзү таанып-билүүгө, актуалдаштырууга жана

өнүктүрүүгө умтулуусун жана көндүмдөрүн өркүндөтүүдөгү узак мөөнөттүү оң натыйжа алынды, жалпы психологиялык жагдайынын деңгээли жогорулады.

Жүргүзүлгөн изилдөө төмөндөгү **сунуштарды** берүүгө мүмкүнчүлүк берди: баалуулук жана семантикалык чөйрөнүн өнүгүшү өтө маанилүү, себеби баалуулук багыттар инсандын мазмундук жагын аныктайт, демек, жалпы жонунан “жашоонун философиясын” да аныктайт. Ошондуктан студенттерге психологиялык жардам көрсөтүү позитивдүү багытталган инсандын калыптануусуна таасирин тийгизет. Буларды эске алуу менен, студенттердин баалуулук чөйрөсүн өнүктүрүү жана инсан катары өз ордун табууга көмөктөшкөн, келечекке багыт алган психологиялык жардам берүү боюнча иш-аракеттерди жогорку окуу жайларда өзүнчө психологиялык кызмат кылып ачуу керектигин айта кетүү зарыл. Бул үчүн аталган кызмат жок болсо, көйгөйдү чечүү үчүн атайын психология-педагогикалык шарттарды түзүү керек. Мисалы, психология-педагогикалык жана социалдык-гуманитардык циклдагы дисциплиналарды окутууда, куратордук тарбиялык сааттарды өтүүдө студенттердин баалуулук чөйрөсүн өнүктүрүүчү жана аны менен бирге студенттердин аутопсихологиялык, социалдык жана коммуникативдик компетенцияларын жогорулатуучу материалдар менен байытылышы зарыл.

Жалпысынан, өткөрүлгөн изилдөө коюлган гипотезалардын тууралыгын аныктады жана КРнын студенттеринин инсандык өзгөчөлүктөрүнүн, алардын өзүнө болгон мамилесинин түзүмү менен баалуулук багыттардын байланышын мындан ары талдап изилдөөгө багыт бере алды.

Диссертациянын темасы боюнча басылып чыккан эмгектердин тизмеси:

1. **Чолпонкулова, Н.Т.** Социально-психологические особенности современного студенчества в меняющемся обществе [Текст] /Н.Т.Чолпонкулова // Ж.Баласагын атындагы КУУнин жарчысы. – Атайын чыгарылыш. - 2011. - 353-357-бб.
2. **Чолпонкулова, Н.Т.**Ценностная ориентация студенчества: особенности формирования в современных условиях Кыргызстана [Текст] / Н.Т.Чолпонкулова //Ж.Баласагын атындагы КУУнин жарчысы. - 2012. - Атайын чыгарылыш. - 272-274-бб.
3. **Чолпонкулова, Н.Т.**Студенческая молодежь Кыргызстана: ценностно-мотивационная ориентация и социальная активность [Текст] /Н.Т.Чолпонкулова // Наука и новые технологии. - 2012. - №7.-174-177-бб.
4. **Чолпонкулова, Н.Т.**Влияние общественных изменений и условий на формирование ценностной ориентации современной студенческой молодежи Кыргызстана [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова, Ч.Б. Исакова // И.Арабаев атындагы КМУнин жарчысы. – 2013. - №1. –159-162-бб.
5. **Чолпонкулова, Н.Т.** Роль государственной молодежной политики в формировании ценностной ориентации современной студенческой молодежи Кыргызстана [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова //К.Тыныстанов атындагы ҮМУнин

жарчысы. - 2014. - №38. –159-162-бб.

6. **Чолпонкулова, Н.Т.**Ценностные ориентации студенческой молодежи в посткризисный для Кыргызстана (2010-2011гг) [Текст] /Н.Т.Чолпонкулова //Самара МТУнин жарчысы. - 2018. - №2 (38). - 170- 189-бб.

7. **Чолпонкулова, Н.Т.** Особенности самоотношения студенческой молодежи как проявление ценностной ориентации и социальной активности [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова // Б.Ельцин атындагы КРСУнин жарчысы. - 2018. – Т.18.- №5. - 159-162-бб.

8. **Чолпонкулова, Н.Т.** Студенты Кыргызстана: социальная активность и ценностная ориентация [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова //Ж.Баласагын атындагы КУУнин жарчысы. -2018. - №1 (93). - 149- 152-бб.

9. **Чолпонкулова, Н.Т.** Кыргызстандын азыркы шарттарында студенттердин баалуулук ориентациясынын калыптануу өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова, Т.А. Байтикова // И.Арабаев атындагы КМУнин жарчысы. - Атайын чыгарылышы. - 2018. - 158-162-бб.

10. **Чолпонкулова, Н.Т.** Студенттердин баалуулук ориентациясын калыптандырууда маданий мурастардын психологиялык мааниси [Текст] /Н.Т. Чолпонкулова // Б.Ельцин атындагы КРСУнин жарчысы. - 2018.- Т.18. - №10. - 129-132-бб.

11. **Чолпонкулова, Н.Т.** Особенности самооценки студентов в посткризисный для Кыргызстана период (2010-2011 гг.) [Текст] / Ч.А. Шакеева, Н.Т.Чолпонкулова // Илим жана практиканын бюллетени. - 2019. - Т. 5. - №12. - 387-392-бб.

12. **Чолпонкулова, Н.Т.** Ценности и ценностные ориентации как детерминанты деятельности и поведения [Текст] / Н.Т. Чолпонкулова // “XXI кылымда билим берүү” III Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы - Москва, 28-29- февраль 2020. - 34-38-бб.

13. **Чолпонкулова, Н.Т.** Ценностно-смысловая сфера студенческой молодежи [Текст] / Ч.А. Шакеева, Н.Т. Чолпонкулова //ОшМУнин жарчысы.- 2020. – 2-бөлүм. - 306-312-бб.

14. **Чолпонкулова, Н.Т.** Особенности ценностных ориентаций студентов 2010-х [Текст] / Ч.А. Шакеева, Н.Т. Чолпонкулова //Global science and innovation 2020: Central Asia. -2020. – Т.3.- №4 (9). – 95-98-бб.

Чолпонкулова Назгуль Турдукалыевнанын «Азыркы Кыргызстанда студенттердин баалуулук багыттарын калыптандыруунун психологиялык негиздери» аттуу темадагы 19.00.07 – педагогикалык психология жана 19.00.05 – социалдык психология адистиктери боюнча психология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: баалуулуктар, баалуулук багыттары, инсандын баалуулук-семантикалык чөйрөсү, баалуулук аң-сезими, өзүнө кылган мамиле, студенттер.

Изилдөөнүн объектиси: инсандын баалуулук-семантикалык чөйрөсү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын өнүгүүсү жана калыптанышы.

Изилдөөнүн максаты: Кыргызстанда студенттердин баалуулук багыттарынын өзгөчөлүктөрүн жана алардын калыптанышына таасир эткен факторлорду аныктоо.

Изилдөөнүн усулдары: илимий адабияттарды теориялык жактан талдоо, контент-анализ жана анкета жүргүзүү методу, төмөнкү методикаларды өз ичине камтыган психодиагностикалык изилдөө: М.Рокичтин «Баалуулук багыттары», С.С.Бубнованын «Инсандын баалуулук багыттарынын реалдуу түзүлүшүн диагностикалоо», Р.С.Пантилеевдин «Өзүнө кылган мамилени изилдөө методикасы», Л.С.Леонтьевдин «Турмуштук мани багыттары», Р.Кеттелдин «16 факторлуу инсандык сурамжылоосу», С.А.Будассинин «Инсандын өзүн-өзү баалоо методикасы».

Илимий жаңылыгы: баалуулук багыттарын түшүнүүгө карата азыркы күндөгү теориялык мамилелер жалпылаштырылды жана анализге алынды. Жаңы илимий мамилелердин негизинде «баалуулук» жана «баалуулук багыттары» түшүнүктөрү аныкталды. Кыргызстан студенттеринин баалуулук багыттарынын негизги түзүлүшү, ядросу аныкталды. Баалуулук багыттарды изилдөөдө алардын коомдогу социалдык кырдаалдан, аймактык өзгөчөлүктөрдөн жана психология-педагогикалык шарттардан киз карандылыгы көрсөтүлдү. Окуу жана кесиптик ишмердүүлүк процессинде студенттердин баалуулук багыттарын өнүктүрүүгө психологиялык жардам көрсөтүүнүн багыттары аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдө алынган натыйжаларга таянуу менен студенттердин баалуулук багыттарын жана өзүн-өзү таанууну коррекция-өнүктүрүүчү программа түзүлүп, аны төмөнкү жаатарда кеңири колдоно алуу мүмкүнчүлүгү ачылды: психология-педагогикалык циклдагы сабактарды окутуу алкагында ЖОЖдун окутуучулары тарабынан, психологиялык колдоо программаларын иштеп чыгууда жана кураторлордун тарбиялык иш пландарын түзүүдө; жаштар менен иштөөчү адистерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу жаатында, ошондой эле мамлекеттик жаштар саясатын иштеп чыгуу үчүн тиешелүү министрликтер менен ведомстволор тарабынан.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чолпонкуловой Назгуль Турдукалыевны на тему: «Психологические основы формирования ценностных ориентаций студентов в современном Кыргызстане» на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальностям 19.00.07 - педагогическая психология и 19.00.05 –социальная психология

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, ценностно-смысловая сфера личности, ценностное сознание, самоотношение, студенты.

Объект исследования: ценностно-смысловая сфера личности.

Предмет исследования: развитие и формирование ценностных ориентаций студентов Кыргызстана.

Цель исследования: определить психологические особенности ценностных ориентаций студентов Кыргызстана и факторы, влияющие на их формирование.

Методы исследования: теоретический анализ литературы, методы контент-анализа и анкетирования, психодиагностическое исследование, включающее следующие методики: «Ценностные ориентации» М.Рокича, «Диагностика реальной структуры ценностных ориентаций личности» С.С.Бубновой, «Методика исследования самоотношения» С.Р.Пантелеева, «Смыслжизненные ориентации» Д.А.Леонтьева, «16-ти факторный личностный опросник» Р.Кеттелла, «Методика исследования самооценки личности» С.А.Будасси.

Научная новизна и теоретическая значимость исследования: обобщены и проанализированы существующие теоретические подходы к пониманию ценностных ориентаций. Определены, с позиций новых научных подходов понятия «ценности» и «ценностные ориентации». В результате исследования выявлена основная структура, ядро ценностных ориентаций кыргызстанских студентов. В исследовании ценностных ориентаций подтверждена их зависимость от социальной среды, новых социальных обстоятельств. Выделена значимость региональных факторов и ментальных особенностей кыргызского народа при формировании ценностей личности. Определена значимость психолого-педагогического воздействия на становление структуры ценностей студента. Определены направления психологического сопровождения развития ценностных ориентаций студентов в процессе учебно-профессиональной деятельности.

Практическая значимость. На основе полученных результатов разработана психологическая коррекционно-развивающая программа развития ценностных ориентаций и самопознания студентов. Она может быть использована при составлении программ психологического сопровождения студентов вузов, кураторских планов воспитательной работы. Результаты работы могут быть основой в сфере подготовки и повышения квалификации специалистов, помогающих профессий (психологи, социальные педагоги, социальные работники и др.), работающих с молодежью. Наряду с этим материалы и выводы исследования могут обогатить содержание дисциплин психолого-педагогического цикла. Результаты работы послужат научной базой для разработки государственной молодежной политики профильными министерствами и ведомствами.

SUMMARY

of the thesis of Cholponkulova Nazgul Turdukalyevna on the topic: “Psychological foundations of the formation of values-based orientations of students in modern Kyrgyzstan” for a Candidate Degree in Psychological Sciences in specialty 19.00.07 – pedagogical Psychology and 19.00.05 - social Psychology

Keywords: values, values-based orientations, value-semantic sphere of personality, value consciousness, self-attitude, students.

Object of research: value-semantic sphere of personality.

Subject of research: development and formation of values-based orientations of students in Kyrgyzstan.

Research objective: identify psychological characteristics of values-based orientations of students in Kyrgyzstan and factors influencing their formation.

Research methods: theoretical analysis of the literature, methods of content analysis and questionnaire survey, psychodiagnostic research, including the following methods: “Value orientations ” by M.Rokich, “Diagnostics of Real Structure of Personality Value Orientations” by S.S. Bubnova, “Methods of self-attitude research” by S.R.Pantileev, "Life-meaning orientations" by D.A. Leontiev, “16 factor personality questionnaire” by R.Cattell, "Methods of self-identity studies" S.A.Budassi.

Scientific novelty: existing theoretical approaches to understanding the value orientations are generalized and deepened; the concept of "value orientations" is clarified; the core of values of students are revealed; the psychological profile of a student in Kyrgyzstan is determined; for the first time in research of value orientations, they are considered depending on the social circumstances and regional characteristics; the influence of social conditions on the structure of value orientations is disclosed. Possible directions of psychological support for the development of value orientations of students in the process of educational and professional activities have been determined.

The practical significance of the research is determined by the possibility of widespread use of the results and conclusions of the study by teachers and psychologists of the university in the framework of teaching courses in the psychological and pedagogical cycle, developing programs of psychological support and drawing up educational plans for the work of curators; in the field of training and advanced training of specialists helping professions, working with youth, as well as relevant ministries and departments for the development of state youth policy.

К.Тыныстанов атындагы ҒМУнун полиграфиялык
Комплексинде басылды.

Басууга 04.07.2021-ж. кол коюлду.
Times New Roman ариби. Форматы 60x84 ¹/₇₅, офсеттик кагаз.
1,8 басма табак. Нускасы 100 экз.